

Implications of Justice Orientation for Rulers in Islamic Governance: A Thematic Analysis of Religious Texts

Mohammad Bahrami

Assistant Professor, Department of Quran and Social Studies, Islamic-Civilizational Research Institute,
Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. m.bahrami@isca.ac.ir

Abstract

Justice is a fundamental principle organizing individual, social, and political life in Islamic thought and occupies a central place in the Qur'an and the Sunnah of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the Ahl al-Bayt (peace be upon them). Within this intellectual framework, justice is not merely an individual moral virtue or an instrument for regulating social relations; it is also an essential pillar of good governance and a key criterion for evaluating rulers' performance. Qur'anic verses, including "Indeed, Allah commands justice and excellence" (Qur'an, 16:90) and "Say, 'My Lord has commanded justice'" (Qur'an, 7:29), emphasize the foundational status of justice. Similarly, the Alid tradition presents justice as a foundation of social stability and a source of rulers' beauty and perfection. Despite extensive scholarship on justice in Islamic political thought, much of the existing research has focused on its conceptual and philosophical foundations or its social, economic, legal, and institutional consequences. By contrast, the direct implications of practicing justice for rulers themselves, particularly its effects on their character, status, authority, decision-making, and spiritual standing, have received comparatively little systematic attention as a distinct subject of inquiry. Accordingly, this study asks: What implications does justice orientation have for rulers in Islamic governance, and how can these implications be conceptualized within a coherent framework? The primary objective of this study is to identify and categorize the governance implications of justice orientation in Islamic governance through an analysis of authoritative Islamic religious texts. Here, "governance implications" refers to the consequences of rulers' practice of justice for their character, status, authority, and quality of governance, whether arising directly or through ethical, social, and spiritual mechanisms. The study thus seeks to demonstrate that justice orientation extends beyond improving relations between rulers and society: it can contribute to rulers' personal and moral development, strengthen their political position and authority, and enhance their spiritual and eschatological standing. A secondary objective is to develop a three-dimensional model of these implications that provides a theoretical basis

Cite this article: Bahrami, M. (2026). Implications of Justice Orientation for Rulers in Islamic Governance: A Thematic Analysis of Religious Texts. *Islamic Governance Studies*, 2(2), p. 39-64.
<https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73614.1048>

Received: 2026-03-05 ; **Revised:** 2026-05-28 ; **Accepted:** 2026-06-14 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

for designing context-specific indicators for evaluating just governance. This qualitative study employs thematic analysis. The textual corpus comprises the Qur'an, Nahj al-Balagha, and selected authoritative Islamic hadith sources. Texts were selected through purposive sampling based on themes such as justice, equity, rulers, authority, governance, and governmental virtues. The analysis began with repeated, in-depth readings of the selected texts and the extraction of statements concerning the practice of justice in governance. These statements were assigned initial codes, with each statement addressing the consequences of justice for rulers treated as a unit of meaning. Similar codes were then compared, merged, and refined to develop subthemes and overarching themes. The resulting themes were organized into three principal dimensions—personal-ethical, political-social, and spiritual-eschatological—and interpreted within an integrated conceptual framework. To enhance analytical credibility, themes drawn from different religious sources were compared to identify convergences and differences in meaning. The findings indicate that the governance implications of justice orientation can be understood through three interconnected dimensions. First, in the personal-ethical dimension, rulers' practice of justice is associated with a range of consequences for their inner lives and character. One such consequence is "inner vitality and joy," expressed in the Alid tradition as "the delight of the eyes of rulers" and linked to the establishment of justice throughout the land and the emergence of affection among the people. Justice is also described as the "beauty of rulers" and the "ornament of kings," linking it to rulers' moral refinement and spiritual beauty. Furthermore, justice orientation is presented as conducive to rulers' existential perfection, the balance of their moral faculties, elevated status, the dignity of their supporters, and the attainment of virtue and excellence. These findings suggest that justice at the personal level is not merely an outward form of conduct; within the conceptual framework of Islamic texts, it can also be understood as a process of purification, development, and moral and existential elevation. Second, in the political-social dimension, justice orientation is associated with reduced dependence on assistants and informal power networks, fewer opportunities for opponents to exert influence, protection against certain governance errors and lapses, stronger managerial authority, more effective implementation of commands, and greater political and administrative autonomy. Themes derived from Alid traditions suggest that rulers who uphold justice within their territories become less dependent on informal power networks and intermediary groups. Justice can also strengthen rulers' positions by fostering public trust, reducing the social sources of dissatisfaction, and broadening the government's base of social support. At the managerial level, justice is associated with administrative integrity, transparency, accountability, and improved access to information about society, potentially enabling more balanced decision-making and reducing certain strategic errors. In this dimension, therefore, justice is not merely a moral value but also a principle structuring the relationship among rulers, society, and power structures. Third, in the spiritual-eschatological dimension, justice orientation is associated with sacred consequences that extend beyond worldly interests. Answered prayers, eschatological reward, divine favor and honor, and the extension of divine mercy are among the principal themes identified in this domain. Islamic traditions include the "just imam" among those whose prayers are answered. Qur'anic verses and hadiths likewise associate the practice of justice with

inclusion among the “equitable” (muqsitin) and the attainment of divine love. The Alid tradition also links rulers’ practice of justice to the extension of divine mercy. These findings indicate that, within the religious framework, the consequences of just governance extend beyond the political and social spheres to encompass rulers’ relationships with God and their eschatological destiny. Taken together, the themes indicate that the personal–ethical, political–social, and spiritual–eschatological dimensions are intrinsically interconnected rather than entirely independent. By shaping rulers’ character and conduct, the practice of justice fosters moral refinement, inner tranquility, and existential growth. This personal transformation can, in turn, influence the quality of their political decisions and actions. At the social level, the trust and legitimacy generated by justice can strengthen rulers’ autonomy and managerial authority. At the spiritual level, commitment to justice connects rulers to concepts such as proximity to God, answered prayers, divine mercy, and eschatological reward. Justice orientation in Islamic governance can therefore be understood as a multilayered mechanism linking ethics, politics, and spirituality. The study concludes that justice in the Islamic model of governance is not merely a rule regulating governmental conduct toward society; it also has far-reaching implications for rulers as individuals. The resulting three-dimensional framework indicates that justice orientation can simultaneously contribute to rulers’ personal and moral development, strengthen their political autonomy and authority, and enhance their spiritual and eschatological standing. By focusing on the “governance implications of justice orientation,” this study addresses a gap in the literature on Islamic governance and provides a conceptual basis for examining rulers as individuals directly affected by the practice of justice. The framework may also inform future research on context-specific indicators for evaluating just governance, the relationship between ethics and power, and the personal, political, and spiritual dimensions of rulers in political systems influenced by the Islamic tradition.

Keywords: justice orientation, governance implications, Islamic governance, political legitimacy, governance ethics, ruler.

الانعكاسات الحُكْمِيَّة لمركَزِيَّة العدالة في الحُكْمَة الإسلاميَّة: دراسة تحليلية لمضمون النصوص الدينية

محمد بهرامي

أستاذ مساعد، قسم القرآن الكريم والدراسات الاجتماعية، معهد البحوث الإسلامية الحضارية، معهد أبحاث العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.
m.bahrani@isca.ac.ir

المُلخَص

تُمثِّل العدالة أحد أرسخ المبادئ النازمة للحياة الفردية والاجتماعية والسياسية في الفكر الإسلامي، وتتبوأ موقعاً محورياً في القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة وتراث أهل البيت (ع). وفي إطار هذه المنظومة المعرفية، لا تنحصر العدالة في كونها فضيلة أخلاقية فردية أو أداة إجرائية لضبط العلاقات الاجتماعية فحسب، بل تُشكِّل ركناً جوهرياً للحكم الرشيد ومعبيراً أساسياً لتقويم كفاءة الحكام وأدائهم. وتؤكد النصوص القرآنية—كقوله تعالى: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» [النحل: ٩٠]، وقوله سبحانه: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ» [الأعراف: ٢٩]—هذه المحورية التأسيسية، في حين يبرز التراث العلوي العدالة بوصفها قوماً للمجتمع، وكاملاً وجمالاً للحكام. ورغم غزارة الأدبيات التي قاربت مفهوم العدالة في الفكر السياسي الإسلامي، فإن جلها انصبَّ على الأبعاد الفلسفية والمفاهيمية، أو أثارها الاجتماعية والاقتصادية والقانونية والمؤسسية، في حين بقيت التداعيات المباشرة لممارسة العدل على شخص الحاكم ذاته—لا سيما أثرها في فصل شخصيته، ومكانته، ومشروعية سلطته، وآليات اتخاذ قراره، ومقامه الروحي—بمناى عن البحث المستقل والمنسجم. وانطلاقاً من هذه الفجوة المعرفية، تتحدد مشكلة الدراسة في التساؤل الآتي: ما الانعكاسات الحُكْمِيَّة لمركَزِيَّة العدالة في الحُكْمَة الإسلاميَّة على شخص الحاكم؟ وكيف يمكن صياغتها ضمن نسق مفاهيمي متكامل؟ وتهدف هذه الدراسة بصفة رئيسة إلى تبيين وتصنيف الانعكاسات الحُكْمِيَّة لإقامة العدل في سياق الحُكْمَة الإسلاميَّة، استناداً إلى النصوص الدينية المعتبرة. ويُقصد بـ«الانعكاسات الحُكْمِيَّة» في هذا السياق: حزمة الآثار الناتجة عن عدالة الحاكم، سواء بصورة مباشرة أم عبر آليات أخلاقية واجتماعية ومعنوية تترك أثرها في ذاته ومكانته ونفوذه وجودة إدارته للشأن العام. ويسعى البحث إلى إثبات أن مركزية العدالة لا تقف عند حدود ضبط العلاقة التبادلية بين السلطة والمجتمع، بل تسري آثارها عميقاً لتحدث تحولاً أخلاقياً ووجودياً في شخص الحاكم، وتُعزِّز استقلالته وسلطته السياسية، وترتقي بمقامه المعنوي والأخروي. كما يرمي البحث فرعياً إلى صياغة نموذج ثلاثي الأبعاد لهذه الانعكاسات، بما يؤسس لأرضية نظرية تُعين على بناء مؤشرات أصيلة لتقويم الحُكْمَة العادلة. اعتمدت الدراسة المنهج الكيفي القائم على أسلوب تحليل المضمون الموضوعي؛ حيث شمل المجتمع النصي للبحث القرآن الكريم، ونهج البلاغة، ومجموعة منتقاة من المصادر الروائية والحديثية المعتمدة، وفق أسلوب العينة القصدية الموجهة بمفاهيم: العدل، والقسط، والحاكم، والسلطان.

استناداً إلى هذه المقالة: بهرامي، محمد (٢٠٢٦). الانعكاسات الحُكْمِيَّة لمركَزِيَّة العدالة في الحُكْمَة الإسلاميَّة: دراسة تحليلية لمضمون النصوص الدينية.

دراسات الحكومة الإسلامية، (٢)، ص ٣٩-٦٤. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73614.1048>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٦/٠٣/٠٥؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٥/٢٨؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٦/١٤؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

الناسخ: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

والولاية، والفضائل السلطانية. وسارت إجراءات التحليل عبر القراءة المتفحصة والمستمرة للنصوص؛ لاستخراج القضايا المرتبطة بإقامة العدل في سياق ممارسة الحكم، وترميزها أولاً بوصف كل قضية تُمثّل وحدة دلالية كاشفة عن أثر العدالة على الحاكم. وفي مرحلة تالية، جرت مقارنة الرموز وتكثيفها وتنقيحها لبناء الموضوعات الفرعية والشاملة، والتي تم تنظيمها ضمن ثلاثة محاور رئيسية: «الشخصي - الأخلاقي»، و«السياسي - الاجتماعي»، و«المعنوي - الأخروي»، وتفسيرها ضمن إطار مفاهيمي موحد. ولتعزيز صدقية التحليل، قورنت المضامين المستخلصة من مختلف النصوص الدينية للوقوف على أبعاد التلاقي والتمايز الدلالي بينها.

أظهرت النتائج إمكانية صياغة الانعكاسات الحُكمية لمركزية العدالة ضمن ثلاثة أبعاد محورية متآزرة:

أولاً، في البعد الشخصي - الأخلاقي: تقتزن إقامة العدل بحزمة من الآثار الباطنية والتكوينية في نفس الحاكم؛ إذ يبرز «السور والاشراح الداخلي» بوصفه أثراً وجدانياً سامياً غُبر عنه في المأثور العلوي بـ«قُرّة عَيْنِ الْوَلَاةِ» المقترنة باستقامة العدل في البلاد وظهور مودة الرعية. كما وُصف العدل بأنه «جمال الولاة» و«زَيْنُ الْمُلُوكِ»، مما يربطه بالأناقة الأخلاقية والجمال المعنوي لشخصية الحاكم، فضلاً عن كونه محققاً لكمال الوجودي، وتوازن قواه الأخلاقية، ورفعة منزلته، وعزة أنصاره. وتؤكد هذه النتائج أن العدل على المستوى الشخصي لا ينحصر في سلوك خارجي مجرد، بل يُمثل في المنظور الإسلامي صيرورة تهذيب الحاكم وتزكيته وارتقائه الوجودي.

ثانياً، في البعد السياسي - الاجتماعي: يرتبط الالتزام بالعدالة بتحرير الحاكم من التبعية لبطانات القوة والشبكات النفعية غير الرسمية، وتقليص منافذ الاختراق المتاحة للخصوم، وتوفير حصانة نسبية إزاء العثرات القيادية، فضلاً عن تعزيز الهيبة الإدارية ونفاذ القرارات وتكريس الاستقلال السياسي. فالعدل يعمل على ترسيخ الثقة المجتمعية وتجفيف منابع الاحتقان والسخط، مما يُضفي عمقاً واستقراراً على القاعدة الجماهيرية الداعمة للسلطة. وإدارياً، تُسهم العدالة في تكريس النزاهة والشفافية والمساءلة، وتضمن سلامة تدفق البيانات الواقعية؛ وهو ما يُرشد صناعة القرار الاستراتيجي ويُقلل من مساحات الزلل المؤسسي. وبذلك يتجاوز العدل وظيفته القيمية ليغدو عنصراً بنيوياً ناظماً للعلاقة بين الحاكم والمجتمع وهياكل السلطة.

ثالثاً، في البعد المعنوي - الأخروي: تقتزن العدالة بفيوضات قدسية وآثار ملكوتية تتجاوز المنافع الدنيوية العاجلة؛ وتتجلى في استجابة الدعاء، والجزاء الأخروي المضاعف، ونيل المحبة والتكريم الإلهي، واستنزال الرحمة العامة. فالنصوص تضع «الإمام العادل» في صدارة من يُستجاب دعاؤهم، وتربط ممارسة العدالة بالانخراط في زمرة «المقسطين» الفائزين بمحبة الله ورضوانه. وتُبرهن هذه النتائج على أن الحكم العادل في المنظور الإسلامي يتصل اتصالاً عضوياً برابطة الحاكم بربه ومصيره الأخروي، ولا يقف عند المكتسبات السياسية المؤقتة.

ويكشف التحليل التركيبي لهذه النتائج أن هذه الأبعاد الثلاثة لا تعمل بصورة منفصلة، بل تترايط في علاقة تكاملية عضوية؛ فالتركيبة الشخصية والأخلاقية تعكس رأساً على جودة القرار الإداري والسلوك السياسي، كما أن الثقة الشعبية والشرعية الناتجة عن العدل تُعززان استقلالية الحاكم وهيئته، في حين يُضفي البعد الأخروي على المسار السياسي غائبة روحية متسامية. وتخلص الدراسة إلى أن العدالة في نموذج الحوكمة الإسلامية تُعد منظومة متعددة الطبقات تُواهم وتدمج بين الأخلاق والسياسة والمعنوية، وتُحدث تحولات جذرية في ذات الحاكم وسلوكه القيادي؛ مما يوفر أرضية مفاهيمية ملائمة لرسم مؤشرات معيارية لتقويم الحوكمة العادلة، وبحث جدلية الأخلاق والسلطة في النظم السياسية المستلهمة للتراث الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: مركزية العدالة، الانعكاسات الحُكمية، الحوكمة الإسلامية، الشرعية السياسية، أخلاقيات

الحاكم، الحاكم.

بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی؛ مطالعه مبتنی بر تحلیل مضمون متون دینی

محمد بهرامی

استادیار، گروه قرآن و مطالعات اجتماعی، پژوهشکده اسلامی تمدنی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

m.bahrani@isca.ac.ir

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین تحلیلی بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی و ارائه دسته‌بندی سه‌بندی از پیامدهای عدالت برای حاکم، با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و مطالعه متون معتبر اسلامی (قرآن کریم، نهج‌البلاغه و منابع روایی معتبر) انجام شده است. با وجود جایگاه محوری عدالت در آموزه‌های اسلامی و تأکید گسترده پژوهش‌ها بر آثار اجتماعی آن، پیامدهای عدالت‌محوری بر خود حاکم، به خصوص در ساحت‌های شخصی، سیاسی- اجتماعی و معنوی، کمتر به صورت منسجم، مستقل و روشمند مورد بررسی قرار گرفته است؛ خلأی که پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به آن است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، فراتر از یک الزام اخلاقی یا ابزار تنظیم روابط اجتماعی، به مثابه مسیری برای تعالی وجودی، تثبیت اقتدار مشروع و ارتقای جایگاه معنوی حاکم عمل می‌کند. براساس تحلیل مضامین استخراج شده، بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری در سه بُعد به هم پیوسته قابل تبیین است: در بُعد شخصی- اخلاقی، عدالت‌ورزی به نشاط درونی، آراستگی اخلاقی، کمال وجودی، علو منزلت و کسب فضیلت برای حاکم می‌انجامد؛ در بُعد سیاسی- اجتماعی، پیامدهایی چون بی‌نیازی از اعوان، تضعیف دشمنان، مصونیت از لغزش‌های راهبردی، اقتدار مدیریتی و استقلال سیاسی را به دنبال دارد؛ در بُعد معنوی- اخروی نیز استجابت دعا، پاداش اخروی، تمجید الهی و گسترش رحمت الهی را برای حاکم عادل رقم می‌زند. در مجموع، عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، سازوکاری چندلایه و بنیادین است که همزمان به پایداری سیاسی، مشروعیت اجتماعی و تعالی معنوی حاکم می‌انجامد و می‌تواند مبنایی نظری برای ارزیابی و بازطراحی الگوی حکمرانی عادلانه در نظام‌های اسلامی فراهم سازد.

کلیدواژه‌ها: عدالت‌محوری، بازتاب‌های حاکمیتی، حکمرانی اسلامی، مشروعیت سیاسی، اخلاق حکمرانی، حاکم.

استاد به این مقاله: بهرامی، محمد (۱۴۰۵). بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی: مطالعه مبتنی بر تحلیل مضمون متون دینی.

مطالعات حکمرانی اسلامی، ۲(۲)، ص ۳۹-۶۴. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73614.1048>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۳/۰۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

مقدمه

در متون اسلامی، از قرآن کریم تا سیره اهل بیت (ع)، عدالت نه صرفاً یک توصیه اخلاقی فردی، بلکه اصلی بنیادین در سامان‌دهی حیات اجتماعی و حکمرانی معرفی شده است. آیات متعددی از قرآن کریم، از جمله «إِنَّ اللَّهَ يُأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل، ۹۰) و «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ» (اعراف، ۲۹)، عدالت را به عنوان معیاری الهی برای سنجش مشروعیت و کارآمدی قدرت سیاسی مطرح می‌کنند. در سنت علوی نیز عدالت به مثابه ستون استواری جامعه و معیار زیبایی و تعالی حاکمان معرفی شده است؛ چنانکه امام علی (ع) عدالت را «قَوَامُ الرَّعِيَّةِ وَ جَمَالُ الْوُلَاةِ» می‌خواند (لیثی واسطی، بی‌تا، ص ۳۰). با وجود این جایگاه ممتاز، مرور ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که تمرکز بیشتر مطالعات، معطوف به آثار اجتماعی، اقتصادی و ساختاری عدالت بوده و پیامدهایی که اجرای عدالت به صورت مستقیم برای شخص حاکم در ساحت‌های وجودی، سیاسی و معنوی به همراه دارد، کمتر به شکل مستقل، منسجم و روشمند مورد واکاوی قرار گرفته است. این در حالی است که در منطق درون‌دینی، عدالت‌ورزی حاکم صرفاً یک وظیفه حکومتی نیست، بلکه سازوکاری بنیادین برای تعالی شخصیت، تثبیت اقتدار مشروع و ارتقای منزلت معنوی او به‌شمار می‌آید. این خلأ تحلیلی، ضرورت بازخوانی پیامدهای عدالت از منظر «بازتاب‌های حاکمیتی» را آشکار می‌سازد. بر این اساس، مسأله محوری پژوهش حاضر آن است که عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی چه پیامدهای مستقیم و قابل شناسایی برای حاکم در ابعاد شخصی - اخلاقی، سیاسی - اجتماعی و معنوی - اخروی به همراه دارد و این پیامدها چگونه می‌توانند در قالب چارچوبی مفهومی و منسجم صورت‌بندی شوند؟ هدف اصلی این نوشتار، ارائه یک چارچوب مفهومی منسجم از بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری براساس متون معتبر اسلامی است. در گام دوم، این چارچوب با تبیین پیامدهای عدالت برای شخص حاکم، به عمق‌بخشی نظری به الگوی حکمرانی اسلامی کمک می‌کند و نشان می‌دهد عدالت‌ورزی، افزون‌بر تنظیم مناسبات اجتماعی، نقشی بنیادین در تعالی وجودی و اقتدار مشروع حاکم دارد. در گام سوم، نتایج این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز طراحی شاخص‌هایی برای ارزیابی حکمرانی عادلانه در نظام‌های اسلامی باشد؛ شاخص‌هایی که ناظر به کیفیت شخصیت، مشروعیت و عملکرد حاکمان است. برای دستیابی به این اهداف، پژوهش حاضر از رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون بهره گرفته است. انتخاب روش مذکور به این دلیل صورت گرفته که تحلیل مضمون امکان کشف الگوهای معنایی نهفته، روابط مفهومی و شبکه مضامین پراکنده در متون دینی را فراهم می‌سازد؛ امری که با روش‌های کمی یا صرفاً تاریخی، که بیشتر بر توصیف یا سنجش سطحی داده‌ها تمرکز دارند، به صورت کامل قابل تحقق نیست. تحلیل مضمون این امکان را فراهم می‌آورد که مضامین مرتبط با عدالت و حکمرانی، فراتر از تک نصوص، در قالب منظومه‌ای تحلیلی و سیستمی بازسازی شوند. بر این اساس، مقاله حاضر می‌کوشد با تکیه بر منابع دست اول اسلامی و تحلیل روشمند

مضامین، تصویری جامع از بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری ارائه کند و نشان دهد که عدالت در حکمرانی اسلامی، نه صرفاً ابزار اداره جامعه، بلکه مسیری برای تحقق حکمرانی متعالی و انسان‌ساز است.

۱. پیشینه پژوهش

عدالت در اندیشه سیاسی اسلام همواره جایگاهی محوری داشته و در آثار متعددی در حوزه‌های کلام، فلسفه سیاسی و فقه سیاسی مورد بحث قرار گرفته است. بخش مهمی از این آثار به تبیین مبانی مفهومی و فلسفی عدالت اختصاص دارد. برای نمونه، مطهری (۱۳۹۰) در کتاب «عدل الهی»، عدالت را رکن بنیادین جهان‌بینی اسلامی و مبنای فهم نظام تشریع و تکوین معرفی می‌کند. سید قطب (۱۳۸۵) نیز در «عدالت اجتماعی در اسلام»، عدالت را چارچوبی کلان برای ساماندهی جامعه اسلامی در برابر الگوهای رقیب می‌داند. این آثار، هرچند از حیث نظری بسیار اثرگذار هستند، اما تمرکز اصلی آنها بر مبانی عدالت است و کمتر به پیامدهای عدالت در موقعیت عینی حکمرانی، به خصوص نسبت آن با شخص حاکم پرداخته‌اند. برخی پژوهش‌ها نیز عدالت را در نسبت مستقیم با حکمرانی و اداره جامعه بررسی کرده‌اند. بهرامی (۱۴۰۳) در تحلیل پیامدهای حکومتی عدالت‌محوری، عدالت را به مثابه سازوکاری مؤثر در تنظیم روابط اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی در نظر گرفته است. این مطالعات با وجود ارزشمندی، بیشتر رویکردی ساختاری و نهادی دارند و عدالت را بیشتر از منظر کارکردهای اجتماعی آن می‌نگرند؛ در نتیجه، این پرسش بنیادین که عدالت‌ورزی چه بازتاب‌هایی برای خود حاکم به عنوان کنشگر مرکزی حکمرانی ایجاد می‌کند، در این آثار به صورت مستقل و ساختاری پیگیری نشده است. در بخش دیگری از ادبیات، مطالعات تطبیقی میان دیدگاه‌های اسلامی و فلسفه سیاسی غرب قابل مشاهده است. صناعی‌نیا (۱۳۹۸) با مقایسه دیدگاه علامه طباطبایی و راولز، به تفاوت مبانی عدالت در دو سنت پرداخته و اخوان کاظمی (بی‌تا) عدالت را در اندیشه امام علی (ع) و افلاطون مقایسه کرده است. با این حال، محور اصلی این پژوهش‌ها تحلیل مبانی نظری عدالت بوده و تمرکز مستقلی بر آثار عدالت بر شخصیت، منزلت و موقعیت حاکم ندارند. در اندیشه سیاسی غرب نیز عدالت جایگاه مهمی دارد، اما جهت‌گیری تحلیل‌ها متفاوت است. افلاطون در «جمهوری»، عدالت را شرط تعادل نفس حاکم و هماهنگی قوای روحی او می‌داند (افلاطون، ۱۳۷۶، ص ۱۰۱۰-۱۰۲۰) و ارسطو در «اخلاق نیکوماخوسی»، عدالت را فضیلت‌محوری حکمران و شرط عقلانیت سیاسی معرفی می‌کند (ارسطو، ۱۳۷۸، کتاب پنجم، بحث عدالت). در فلسفه سیاسی مدرن، راولز عدالت را عمدتاً در قالب ساختارهای نهادی و اصول تنظیم‌کننده جامعه عادلانه تحلیل می‌کند و تمرکز او بر طراحی «نظام عادل» است، و نه پیامدهای وجودی عدالت برای حاکمان (Rawls, 1971, pp. 6-10). در مقابل، ماکیاوولی در «شهریار»، عدالت را بیش از آنکه فضیلتی وجودی بداند، ابزاری تابع مصلحت حفظ قدرت تلقی می‌کند (ماکیاوولی،

۱۳۷۸، ص ۱۱۷-۱۱۸). این رویکردها نشان می‌دهد که هرچند در سنت غربی اشاراتی به نسبت عدالت و شخصیت حاکم وجود دارد، اما این اشارات غالباً پراکنده، تک‌بعدی و فاقد صورت‌بندی منسجم حاکم‌محور است.

جمع‌بندی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که با وجود گستردگی مباحث عدالت در منابع اسلامی و غربی، بیشتر پژوهش‌ها یا بر مبانی مفهومی عدالت متمرکز بوده، یا بر کارکردهای اجتماعی و نهادی آن تمرکز داشته‌اند. در این میان، بررسی «پیامدهای مستقیم عدالت ورزی برای شخص حاکم» - اعم از پیامدهای معنوی، شخصیتی، سیاسی و شناختی - به عنوان یک مسأله مستقل و در قالب چارچوبی منسجم، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این خلأ نظری، ضرورت پژوهشی را آشکار می‌سازد که عدالت را نه صرفاً در سطح جامعه یا ساخت قدرت، بلکه در سطح تحول وجودی و موقعیتی حاکم مطالعه کند. بر این اساس، پژوهش حاضر از سه جهت دارای نوآوری است: نخست، «بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری» را کانون تحلیل قرار داده و عدالت را از یک اصل صرفاً ساختاری به مسیری برای تعالی و تکامل شخص حاکم ارتقاء می‌دهد. دوم، با بهره‌گیری از تحلیل مضمون متون دینی، طبقه‌بندی داده‌بنیاد و منسجمی از این بازتاب‌ها در سه بُعد شخصی - اخلاقی، سیاسی - اجتماعی و معنوی - اخروی ارائه می‌کند. سوم، این چارچوب، لایه‌ای مغفول را به ادبیات حکمرانی اسلامی می‌افزاید و می‌تواند مبنایی نظری برای طراحی شاخص‌های ارزیابی حاکمان در نظام‌های اسلامی فراهم سازد.

۲. چارچوب مفهومی پژوهش

چارچوب مفهومی این پژوهش بر دو مفهوم بنیادین یعنی «عدالت‌محوری» و «بازتاب‌های حاکمیتی» و نیز شیوه استنباط این مفاهیم از منابع دینی استوار است. در این پژوهش، مراد از «حاکم»، شخص حاکم به عنوان کنشگر مرکزی حکمرانی است که در مقام اعمال قدرت، تصمیم‌گیری و اجرای عدالت قرار دارد، و نه نهاد حکمرانی به مثابه یک ساختار حقوقی یا سازمانی. در این تحقیق، عدالت‌محوری به عنوان الگویی سیستمی از حکمرانی فهمیده می‌شود که بر استقرار قسط و مقابله ساختاری با ظلم مبتنی است. این مفهوم در متون دینی صرفاً یک توصیه اخلاقی گذرا نیست، بلکه ویژگی پایدار شخصیت حاکم عادل است که در تمامی ساحت‌های تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و کنش حکمرانی او بروز می‌یابد. در آیات وحی و سیره اهل بیت (ع)، عدالت نه یک رفتار مقطعی، بلکه بخشی از سرشت حکمرانی صالح است. با این وجود، عدالت در منظومه فکری اسلام مفهومی منفک و مستقل از سایر اصول هنجاری حکمرانی نیست، بلکه در پیوندی درهم تنیده با مفاهیمی چون تقوا، امانت، شورا و حکمت معنا می‌یابد. در این چارچوب، عدالت بدون تقوا به انحراف در نیت و عمل می‌انجامد، بدون امانت به فساد ساختاری، بدون شورا به استبداد رأی، و بدون حکمت به جمود یا شتاب‌زدگی در تصمیم‌گیری منجر می‌شود. بر این

اساس، عدالت محوری در حکمرانی اسلامی نقش محور سامان دهنده‌ای را ایفا می‌کند که سایر فضایل و اصول حکمرانی ذیل آن معنا یافته و در نسبت با آن فعلیت می‌یابند.

مفهوم دوم یعنی «بازتاب‌های حاکمیتی»، به مجموعه پیامدهای مستقیم و غیرمستقیمی اشاره دارد که پایبندی حاکم به عدالت در سه بُعد شخصی - اخلاقی، سیاسی - اجتماعی و معنوی - اخروی پدید می‌آورد. این بازتاب‌ها، افزون بر آثار اجتماعی عدالت، مستقیماً بر شخصیت، منزلت، اقتدار و کیفیت تصمیم‌سازی حاکم اثر می‌گذارند و او را در مسیر تعالی وجودی قرار می‌دهند. بر این مبنا، عدالت در متون اسلامی تنها وظیفه‌ای بیرونی برای تنظیم مناسبات اجتماعی نیست، بلکه به مثابه «فرآیند خودسازی حاکم» نیز عمل می‌کند و به ارتقای معنوی، اخلاقی، سیاسی و فکری او می‌انجامد. استخراج دسته‌بندی این بازتاب‌ها بر پایه رویکردی متن محور و اجتهادی صورت گرفته است. استناد متنی در این پژوهش بر دو سطح مبتنی است: سطح نخست بهره‌گیری از نصوص قرآن و روایات که به صورت مستقیم حاکمان را مورد خطاب قرار می‌دهد و در آنها از واژگانی مانند سلطان، امام، ملک و... استفاده می‌شود، و سطح دوم استفاده از نصوصی است که به صورت مستقیم ناظر به حاکم نیست، بلکه عام است، اما با تحلیل دلالتی و با رعایت قواعد تفسیر، از جمله تجری و تخصیص توسط سیاق حکمرانی، قابلیت توسعه معنایی به سطح حاکم را دارند. این شیوه استنباط دامنه داده‌های قابل تحلیل را گسترش می‌دهد و امکان دستیابی به الگوی جامع‌تری از بازتاب‌های عدالت را فراهم می‌آورد. نتیجه این فرایند تحلیلی، طبقه‌بندی سه‌گانه‌ای از بازتاب‌های حاکمیتی است که طیف وسیعی از آثار عدالت بر حاکم را پوشش می‌دهد؛ از بازتاب‌های معنوی و اخروی همچون پاداش الهی و استجابت دعا (براساس روایات نبوی و آیاتی مانند ممتحنه: ۸)، تا پیامدهای شخصی و اخلاقی مانند نشاط درونی، علو منزلت و کمال وجودی (نهج البلاغه، عهدنامه مالک اشتر، ص ۴۳۶). در سطح سیاسی - اجتماعی نیز مواردی همچون اقتدار مدیریتی، نفوذ احکام، مصونیت از لغزش‌ها و استقلال سیاسی براساس روایات معتبر گزارش شده است. براساس این چارچوب، فرض کلیدی پژوهش پیش‌رو آن است که عدالت محوری در حکمرانی اسلامی صرفاً ابزاری برای اداره عادلانه جامعه نیست، بلکه سازوکاری برای تعالی وجودی حاکم به‌شمار می‌آید. مراد از تعالی وجودی در این پژوهش، نه تجربه عرفانی اصطلاحی و نه خودشکوفایی روان‌شناختی مدرن، بلکه رشد تدریجی و متوازن شخصیت حاکم در ساحت‌های اخلاقی، شناختی، معنوی و کنش سیاسی بر پایه التزام پایدار به عدالت است؛ رشدی که هم به تقرب الهی و تهذیب نفس ختم شده و هم به عقلانیت، استواری رأی و ارتقای موقعیت حکمرانی می‌انجامد. در این معنا، عدالت محوری به صورت هم‌زمان مشروعیت الهی و اجتماعی حکومت را تقویت می‌کند. چنین نگاهی، تمایز الگوی اسلامی حکمرانی را از الگوهای سکولار آشکار می‌سازد؛ الگوهایی که عدالت را غالباً در خدمت نظم اجتماعی یا منافع مادی حکومت می‌فهمند، و نه به مثابه فرایندی که تحول اخلاقی و عقلانی حاکم را رقم می‌زنند.

برای روشن‌تر شدن ابعاد سه‌گانه و مصادیق هر یک، در جدول شماره (۱) دسته‌بندی داده‌بنیاد بازتاب‌های حاکمیتی عدالت آمده است.

جدول ۱- بازتاب‌های حاکمیتی عدالت

عرصه	بازتاب‌های کلیدی	منبع اصلی (نمونه)	تحلیل
معنوی- اخروی	استجاب دعا، پاداش اخروی، تمجید الهی، گسترش رحمت الهی	روایت نبوی (صدوق، ۱۴۰۳ق/ الف، ج ۴، ص ۳۵۵؛ ممتحنه، ۸)	تحول وجودی حاکم از طریق تقرب الهی و پاداش آسمانی، فراتر از منافع مادی
شخصی- اخلاقی	نشاط درونی، زینت اخلاقی، کمال وجودی، علو منزلت، کسب فضیلت	(نهج‌البلاغه، عهدنامه مالک اشتر، ص ۴۳۶؛ لیلی واسطی بی‌تا، ص ۳۰، ۵۸)	تعالی نفسانی و اخلاقی حاکم، منجر به آرامش روانی و جایگاه والای شخصی می‌شود.
سیاسی- اجتماعی	بی‌نیازی از یاران، تضعیف دشمنان، مصونیت از لغزش‌ها، اقتدار مدیریتی، نفوذ احکام، استقلال سیاسی	(لیلی واسطی، بی‌تا، ص ۴۴۱، ۴۲۹؛ تمیمی آمدی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۶۲)	تقویت مشروعیت و اقتدار حاکم در عرصه اجتماعی، با تمرکز بر استقلال و کارآمدی

۳. روش پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین روشمند بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، با رویکرد کیفی و بر پایه روش تحلیل مضمون انجام شده است. انتخاب تحلیل مضمون به این دلیل صورت گرفت که این روش، امکان کشف الگوهای معنایی نهفته، روابط مفهومی و سطوح دلالتی چندلایه را در متون هنجاری و دینی فراهم می‌سازد و نسبت به روش‌های کمی یا صرفاً تاریخی، برای استخراج ساختارهای مفهومی حکمرانی نسبت به نصوص دینی، کارآمدی بیشتری دارد. جامعه پژوهش شامل قرآن کریم، نهج‌البلاغه و مجموعه‌ای از منابع معتبر روایی بوده که با نمونه‌گیری هدفمند و براساس کلیدواژه‌هایی نظیر عدالت، حاکم، سلطان، ولایت، قسط و فضایل حکومتی انتخاب شده است. فرایند تحلیل در چند گام پیوسته صورت گرفت. در گام نخست، متون منتخب با مطالعه عمیق و مکرر بررسی شده و قطعات مرتبط با عدالت‌ورزی در موقعیت حکمرانی به شیوه تحلیل محتوای هدایت شده استخراج گردید. در گام دوم، این قطعات متنی در قالب کدگذاری بازتحلیل شدند؛ به شکلی که هر گزاره ناظر بر پیامد عدالت برای حاکم، به عنوان یک کد اولیه ثبت شد. برای نمونه، روایت «مَنْ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ اسْتَغْنَى عَنْ أَعْوَانِهِ» نخست به عنوان «بی‌نیازی حاکم از اعوان» کدگذاری شد و سپس در مقایسه با کدهای مشابه، ذیل مضمون گسترده «استقلال و خودبسندگی سیاسی حاکم» قرار گرفت. در گام سوم، کدهای اولیه در یک فرایند تکرار شونده مقایسه، ادغام و پالایش شده و مضامین نهایی در سه محور کلان «شخصی - اخلاقی»، «سیاسی - اجتماعی» و «معنوی - اخروی» سازماندهی گردیدند. در گام پایانی،

این مضامین در قالب یک الگوی یکپارچه تفسیر شدند، تا نسبت درونی پیامدها و ساختار کلی بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری آشکار گردد. با هدف افزایش روایی و پایایی یافته‌ها، از تکنیک مثلث‌سازی منابع استفاده شد؛ بدین معنا که مضامین استخراج شده از قرآن کریم، نهج‌البلاغه و منابع روایی به صورت تطبیقی بررسی شدند، تا میزان همگرایی، تقویت یا تمایز دلالت‌ها مشخص گردد. این فرایند، اعتبار مضامین نهایی و انسجام چارچوب مفهومی پژوهش را افزایش داد. در مجموع، روش اتخاذ شده با اتکاء به تحلیل مضمون و استناد سیستمی به منابع اصیل اسلامی، امکان استخراج الگویی منسجم از بازتاب‌های چندبُعدی عدالت‌محوری بر شخصیت، منزلت و کارکرد حکومتی حاکم را فراهم ساخته و زمینه تدوین چارچوبی نظری برای فهم حکمرانی عادلانه در سنت اسلامی را مهیاء نموده است.

۴. بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری

عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، افزون بر آثار اجتماعی، حکومتی، اقتصادی و ساختاری، پیامدهای مستقیمی نیز برای شخص حاکم دارد؛ پیامدهایی که در این پژوهش با عنوان «بازتاب‌های حاکمیتی» مورد تحلیل قرار می‌گیرند. بازتاب‌های حاکمیتی، مجموعه تحولاتی هستند که عدالت‌محوری در ساحت شخصیت، منزلت، اقتدار و کیفیت اندیشه و تصمیم‌سازی حاکم پدید می‌آورد و او را در مسیر تعالی وجودی و کارآمدی حکمرانی قرار می‌دهد. از سوی دیگر، روایات اسلامی بی‌عدالتی و جور حاکمان را از عوامل آسیب‌رسان به وضعیت جامعه و حکومت دانسته‌اند؛ از این‌رو، عدالت حاکم را می‌توان از عوامل اساسی صلاح و استواری نظام اجتماعی تلقی کرد (نوری طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۱، ص ۳۷۴). بررسی داده‌های دینی نشان می‌دهد که این پیامدها یا به صورت صریح درباره حاکم بیان شده‌اند، مانند روایت «مَنْ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ أَغْلَى اللَّهُ مَقَامَهُ» (صدوق، ۱۴۰۳ق/الف، ج ۴، ص ۳۵۵)، یا خطاب آنها عام است و با تحلیل دلالت می‌توان دریافت که اجرای عدالت در سطح حاکمیت به دلیل نقش اثرگذار حاکم، پیامدهای ویژه و برجسته‌ای را به همراه دارد. تحلیل مضمون متون اسلامی نشان می‌دهد که بازتاب‌های حاکمیتی عدالت در سه محور شخصی - اخلاقی، سیاسی - اجتماعی و معنوی - اخروی قابل دسته‌بندی است. این طبقه‌بندی نشان می‌دهد که عدالت‌ورزی تنها یک فضیلت مدیریتی یا اخلاقی نیست، بلکه فرایندی است که حاکم را به صورت همزمان در ساحت‌های مختلف ارتقاء می‌دهد. در ادامه، مهم‌ترین پیامدها در قالب این محورها تبیین می‌شود.

۴-۱. نتایج شخصی و اخلاقی عدالت‌محوری

از نظر متون اسلامی، عدالت‌ورزی افزون‌بر آثار بیرونی، با یک سلسله پیامدهای درونی همراه است که به تحکیم شخصیت و کمال اخلاقی حاکم می‌انجامد. برخی از مهم‌ترین پیامدها عبارتند از:

۴-۱-۱. نشاط و شادمانی درونی

یکی از مهم‌ترین پیامدهای شخصی عدالت‌محوری، شکل‌گیری نشاط و شادمانی درونی حاکم است؛ شادمانی‌ای پایدار که نه از لذت‌های زودگذر، بلکه از تعادل روانی، انسجام اخلاقی و رضایت وجدانی ناشی می‌شود. امام علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر، با تعبیر روشنگرانه «إِنَّ أَفْضَلَ قُرَّةِ عَيْنٍ الْوَلَاةِ اسْتِقَامَةُ الْعَدْلِ فِي الْبِلَادِ وَظُهُورُ مَوَدَّةِ الرَّعِيَّةِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۴۳۳) نشان می‌دهد که عدالت‌ورزی، دو تجربه همزمان را برای حاکم رقم می‌زند: روشنایی دل و آرامش درونی از یک‌سو و محبت و همدلی اجتماعی از سوی دیگر. تعبیر «قُرَّةِ عَيْنٍ» در فرهنگ اسلامی، عمیق‌ترین سطح خرسندی و سرور قلبی را بیان می‌کند و این نکته را روشن می‌سازد که از دیدگاه امام (ع)، نشاط حاکم، نتیجه مستقیم عدالت است و نه احساس روانی سطحی یا فاقد ریشه.

تحلیل مضمون روایت نشان می‌دهد که عدالت‌محوری از سه مسیر یا در سه سطح به شکل‌گیری نشاط درونی حاکم می‌انجامد:

در سطح روان‌شناختی، عدالت‌محوری عامل انسجام اخلاقی و درونی حاکم شده و این انسجام عامل مهم شکل‌دهنده آرامش روانی حاکم است. در برابر عدالت‌محوری، بی‌عدالتی به جهت ایجاد شکاف میان باور و عمل، منشاء تعارض درونی، اضطراب اخلاقی و فشارهای روانی بر حاکم می‌شود. بر این اساس، عدالت نه تنها رفتار بیرونی او را سامان می‌دهد، بلکه به سلامت روان و ثبات هیجانی او نیز یاری می‌رساند.

در سطح اجتماع، عدالت‌محوری با برانگیختن محبت، اعتماد و وفاداری مردم، حاکم را در محیط مملو از حمایت اجتماعی قرار می‌دهد و این حمایت یکی از اصلی‌ترین منابع نشاط انسانی شناخته شده و در حکمرانی، به شکل برجسته‌تری نقش‌آفرینی می‌کند، چراکه حاکم عادل در میان جامعه‌ای زیست می‌کند که رفتار او را تأیید و شخصیت او را تکریم می‌کنند.

در سطح معنوی و وجودی نیز عدالت با ایجاد هماهنگی میان نیت، باور و عمل، نوعی یکپارچگی وجودی به وجود می‌آورد و این هماهنگی که خود سرچشمه رضایت و خرسندی درونی است، موجب می‌شود حاکم با عدالت‌محوری، آرامش و رضایت بیشتری را تجربه کند. برآیند این سه سطح آن است که شادی و نشاط درونی حاکم عادل یک حالت عاطفی گذرا نیست، بلکه یک شادمانی پایدار و ساختاری بوده که از پیوند میان تعادل روانی، حمایت اجتماعی و رضایت معنوی پدید می‌آید.

۴-۱-۲. زینت و آراستگی اخلاقی

یکی دیگر از پیامدهای شخصی و اخلاقی عدالت‌محوری، شکل‌گیری زینت و آراستگی اخلاقی در شخصیت حاکم است. برای نمونه امام علی (ع) عدالت‌محوری را جمال حاکمان معرفی می‌کند و زیبایی حقیقی زمامدار را در میزان استواری او بر عدالت می‌داند: «الْعَدْلُ قَوَامُ الرَّعِيَّةِ وَجَمَالُ الْوَلَاةِ» (لیثی

واسطی، بی تا، ص ۵۸). همچنین ایشان در روایت دیگری عدالت محوری را زینت بخش سیمای اخلاقی حاکم معرفی می کند: «الْعَدْلُ زِينَةُ الْمُلُوكِ» (تمیمی آمدی، بی تا، ج ۵، ص ۳۸۵). تحلیل این روایت نشان می دهد که عدالت سه مسیر مکمل را برای ایجاد آراستگی اخلاقی در حاکم فعال می سازد: در سطح فردی، عدالت به عنوان فضیلتی کلیدی، موجب اعتدال قوای نفس و همسازی انگیزه ها، باورها و رفتارهای حاکم و شکل گیری ساختاری منسجم و اخلاقی شده و این ساختار به ظهور آراستگی فضایل اخلاقی در حاکم می انجامد. این همان جمالی است که در سخن امام (ع) آمده است. در سطح اجتماعی، عدالت محوری، اعتماد و احترام عمومی را افزایش می دهد و این جایگاه از نگاه جامعه به مثابه نوعی زینت برای حاکم شناخته می شود. جامعه حاکم را نه به جهت قدرت، بلکه به جهت عدالت محوری، تکریم می کند و این تکریم، صورت اجتماعی همان آراستگی اخلاقی بوده که برآمده از عدالت محوری است.

در سطح وجودی و معنوی نیز عدالت محوری به مصونیت حاکم از آلودگی های اخلاقی مانند ظلم، تبعیض، منفعت گرایی و خودکامگی می انجامد و این مصونیت، نوعی طهارت اخلاقی به وجود می آورد که در روایت با تعبیر «زین» و «جمال» از آن یاد شده است. برآیند این سه سطح آراستگی اخلاقی حاکم به جهت عدالت محوری است؛ به همین دلیل در روایت، عدالت «زین الملک» معرفی گردیده و میان عدالت محوری و زینت و آراستگی حاکم پیوندی عمیق برقرار شده است.

۴-۱-۳. کمال وجودی حاکم

یکی دیگر از پیامدهای شخصی و اخلاقی عدالت محوری، دستیابی حاکم به «کمال وجودی» است؛ مفهومی که در سنت اسلامی ناظر به فعلیت یافتن قوای اخلاقی و انسانی و خروج انسان از مرحله استعداد به مرحله شکوفایی است. امام علی (ع) عدالت را عامل بالندگی و رشد وجودی حاکمان و همچنین استواری نظم اجتماعی معرفی می کند. تعبیر «کمال الولاية» در سخن امام (ع)، عدالت را فرایندی معرفی می کند که قوای درونی رهبر را سامان داده و از افراط و تفریط برحذر می دارد. این تعبیر بیانگر آن است که عدالت، فرایندی است که قوای درونی رهبر را سامان داده و ظرفیت های اخلاقی او را شکوفا می سازد و وی را از افراط و تفریط باز می دارد. تحلیل دلالت این روایت نشان می دهد که عدالت چگونه به کمال وجودی می انجامد. قدرت سیاسی از حیث روانشناختی و اخلاقی بستر بروز خودکامگی، خودبرتربینی و تمایل به ویژه خواری را فراهم می کند؛ اما عدالت، این لغزش گاه های قدرت را مهار کرده و فضای درونی لازم برای سلامت اخلاقی، تعادل روانی و رشد شخصیت را ایجاد می کند. در مقابل، ترک عدالت از سوی حاکم، پیامدهای سنگینی برای شخص او در پی دارد؛ چنانکه در روایتی از پیامبر (ص) آمده است: «مَنْ وَلِيَ عَشْرَةَ فَلَمْ يَعْدِلْ فِيهِمْ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيدَا وَرَجُلَاةٌ وَرَأْسُهُ فِي ثَقْبِ فَأْسٍ» (صدوق، ۱۴۰۳ق/ب، ص ۳۰۹).

این فهم از عدالت، با سنت‌های بزرگ اخلاقی نیز همسو است. در اخلاق فضیلت ارسطویی، عدالت «برترین و کامل‌ترین فضیلت» معرفی می‌شود؛ زیرا بنابر تحلیل ارسطو، عدالت موازنه‌ای پایدار در قوای نفسانی پدید می‌آورد و انسان را از افراط و تفریط باز می‌دارد (ارسطو، ۱۳۷۸، ص ۱۸۹-۱۹۲). عدالت در این نگاه، نه یک حکم حقوقی، بلکه نظم‌دهنده کل شخصیت و عامل فعلیت یافتن فضایل انسانی است؛ تحلیلی که با نگاه امام علی (ع) نسبت به «کمال الولاية» هماهنگ است. از سوی دیگر، در روان‌شناسی رشد، نظریه «خودشکوفایی» آبراهام مزلو بر این نکته تأکید دارد که تحقق ظرفیت‌های وجودی انسان، تنها در صورتی ممکن است که فرد به مجموعه‌ای از ارزش‌های اخلاقی همچون عدالت، صداقت و نوع‌دوستی پایبند باشد. مزلو نشان می‌دهد که عدالت‌ورزی، با ایجاد انسجام درونی، شفافیت اخلاقی و تعادل روانی، یکی از الزام‌های ورود انسان به مرتبه خودشکوفایی است. این تحلیل روان‌شناختی نشان می‌دهد که عدالت، فرایند رشد وجودی را از سطح اخلاقی به سطح شناختی و معنوی گسترش می‌دهد. نتیجه آنکه، عدالت در هر سه رویکرد اسلامی، فلسفی و روانشناختی، مبنای کمال وجودی رهبر است. عدالت، استعدادهای درونی حاکم را به فعلیت می‌رساند، تعادل شخصیت او را تضمین می‌کند و او را از فرسایش اخلاقی ناشی از قدرت مصون می‌سازد. به همین دلیل، امام علی (ع)، عدالت را نه تنها شرط قوام جامعه، بلکه «کمال والی» می‌داند؛ زیرا عدالت همان نیرویی است که شخصیت رهبر را در مسیر رشد، تعادل و فعلیت‌یافتگی قرار می‌دهد.

۴-۱-۴. علو منزلت و عزت یاران

یکی دیگر از پیامدهای شخصی اخلاقی عدالت‌محوری، علو منزلت و عزت یاران حاکم است. به باور امام علی (ع)، عدالت‌محوری سازوکار اصلی ارتقای شأن حاکم و عزت یاران اوست: «مَنْ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ وَبَدَلَ إِحْسَانَهُ أَعْلَى اللَّهِ شَأْنَهُ وَأَعَزَّ أَعْوَانَهُ» (لثی و اسطی، بی تا، ص ۴۳۴). عدالت‌محوری افزون‌بر تقویت مشروعیت سیاسی، اعتماد عمومی را افزایش می‌دهد و ساختار قدرت را از وابستگی‌های غیررسمی به گروه‌های منفعت‌طلب رها می‌سازد. هم بدنه مشروعیت سیاسی را تقویت می‌کند، هم اعتماد عمومی را افزایش می‌دهد و هم ساختار قدرت را از وابستگی‌های غیررسمی به گروه‌های منفعت‌طلب رها می‌سازد. براساس سخن امام (ع)، پیامد چهارم از پیامدهای شخصی و اخلاقی، از سه سازوکار هم‌افزا نشأت می‌گیرد. در سطح مشروعیت، عدالت‌محوری هم مشروعیت الهی و هم مقبولیت مردمی را تقویت می‌کند. تعبیر اعلی‌الله در سخن امام نشان از نقش عدالت‌محوری در ارتقاء موقعیت حاکم در نظام ارزشی دین و استواری پیوند حاکم با مردم دارد و این مشروعیت الهی و مردمی، اساس منزلت سیاسی قرار گرفته و این همان چیزی است که امروزه در نظریه‌های معاصر سیاسی به عنوان منابع مشروعیت چندگانه شناخته می‌شود. در سطح اجتماعی، عدالت‌محوری محرک اصلی اعتماد و پشتیبانی مردمی و در نتیجه پستوانه عزت یاران حاکم قرار می‌گیرد. هرچه جامعه بیشتر عدالت‌محوری حاکم را

باور کند، به کارگزاران حاکم بیشتر احترام و اعتماد نموده و به همین جهت امام(ع) می‌فرماید: «اعز اعوانه» (لیثی واسطی، بی‌تا، ص ۴۳۴). در سطح استقلال ساختاری نیز عدالت محوری به مهار رانت خواری و تبعیض انجامیده و ساختار تصمیم‌گیری حاکم را مستقل می‌کند و این مهم، منزلت سیاسی حاکم را بالا برده و به صورت طبیعی، موجب عزت یاران حاکم می‌گردد. به همین دلیل، در دیگر متون روایی نیز رابطه میان عدالت و رفعت با تعبیری چون «عَظُم قَدْرُهُ» و «أَجَلُ الْمُلُوكِ» مورد تأکید قرار گرفته است؛ تعبیری که نشان از رفعت حاکم و عزت کارگزاران او در نتیجه عدالت محوری دارد. برآیند این سه سازوکار آن است که عدالت، مکانیزمی چندسطحی ایجاد می‌کند که در آن مشروعیت، اعتماد اجتماعی و استقلال ساختاری به صورت همزمان تقویت می‌شوند؛ همین تلفیق سه‌گانه است که به «عُلُوْ منزلت حاکم» و «عزّت یاران او» می‌انجامد. بدین ترتیب، عدالت محوری یکی از بنیادی‌ترین منابع اقتدار معنوی و اجتماعی حاکم در حکمرانی اسلامی به‌شمار می‌رود.

۴-۱-۵. کسب فضیلت و برتری

عدالت محوری افزون‌بر پیامدهای روانی، وجودی و منزلتی، زمینه‌ساز «کسب فضیلت و برتری» اخلاقی و معنوی در شخصیت حاکم است. امام علی(ع) معیار اصلی برتری رهبران را عدالت محوری خوانده و نه نسب، قدرت، مهارت یا تجربه سیاسی حاکم: «أَفْضَلُ الْمُلُوكِ الْعَادِلُ» (لیثی واسطی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۹). همچنین ایشان می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْمُلُوكِ سَجِيَّةٌ مَنْ عَمَّ النَّاسَ بِعَدْلِهِ» (بروجردی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۲۸۹). در روایت دیگری نیز آمده است: «خَيْرُ الْمُلُوكِ مَنْ أَمَاتَ الْجَوْرَ وَأَحْيَا الْعَدْلَ» (لیثی واسطی، بی‌تا، ص ۲۴۰). تحلیل سخن امام(ع) نشان می‌دهد که عدالت محوری، سازوکاری چندسطحی است که در سه ساحت مکمل به کسب فضیلت و برتری حاکم می‌انجامد: در سطح اخلاقی، موجب اعتدال در قوای نفسانی، نظم‌یافتگی ملکات اخلاقی و هماهنگی میان انگیزه‌ها و رفتارهای حاکم و در نتیجه شکل‌گیری فضیلت و برتری اخلاقی حاکم می‌گردد. در سطح اجتماعی، محبوبیت و پذیرش اجتماعی ایجاد می‌کند؛ و این حمایت مردمی، نوعی «اقتدار هنجاری» و «سرمایه اخلاقی» برای حاکم ایجاد نموده و برتری حاکم برآمده از جاذبه اخلاقی و اعتماد عمومی است، و نه قدرت قهری حاکم؛ و این مهم همان است که در سخن امام(ع) با عبارت «مَنْ عَمَّ النَّاسَ بِعَدْلِهِ» آمده است. در سطح ارزشی و وجودی نیز عدالت محوری بستر ساز رضایت الهی، طهارت باطنی و تعالی معنوی حاکم می‌گردد که در منطقی دینی بالاترین سطح فضیلت است. بنابراین، وقتی امام(ع) می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْمُلُوكِ الْعَادِلُ»، مراد این است که عدالت، معیار برتری وجود رهبر است؛ چه اینکه عدالت محوری، حاکم را در مسیر تقرب الهی و تعالی روحی قرار داده و شخصیت او را از لغزشگاه‌های قدرت حفظ می‌کند. برآیند این سه سطح آن است که عدالت محوری، فضیلت و برتری حاکم را نه از طریق قدرت سیاسی، بلکه از طریق تعالی اخلاقی، اعتماد اجتماعی و ارتقای معنوی پدید می‌آورد. به همین دلیل است که امام علی(ع) برتری

حاکمان را با میزان عدالت آنان می‌سنجد؛ عدالت‌محوری تنها فضیلتی است که سه ساحت وجودی انسان یعنی اخلاق، اجتماع و معنویت را در پیوندی واحد قرار داده و براساس آن افضل الملوک شکل می‌گیرد.

۴-۱-۶. جمع‌بندی نتایج شخصی و اخلاقی

بررسی روایات، بیانات علوی و تحلیل‌های فلسفی و روان‌شناختی نشان می‌دهد که عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، مهم‌ترین عامل رشد درونی و اخلاقی حاکم است و پیامدهای این حوزه، ساختار واحدی را شکل می‌دهند که در سه لایه همپوشان ظاهر می‌شود. نخست، عدالت‌ورزی، انسجام روانی و رضایت وجدانی حاکم را تقویت کرده و به «نشاط درونی» و آرامش پایدار می‌انجامد؛ چه اینکه عدالت شکاف میان باور و عمل را از میان برداشته و سلامت روانی حاکم را تضمین می‌کند. دوم، عدالت با ایجاد همسازی میان انگیزه‌ها، باورها و رفتارهای حاکم، زمینه‌ساز «آراستگی اخلاقی» و ظهور سیمای متعادل و پاکیزه‌ای از شخصیت حاکم می‌شود؛ امری که در متون روایی با تعبیری چون «جمال الولاة» و «زین الملوک» بیان شده است. سوم، عدالت به عنوان نیروی شکل‌دهنده قوای نفسانی، حاکم را در مسیر «کمال وجودی» قرار می‌دهد؛ به شکلی که قدرت سیاسی در حاکم به رشد اخلاقی، تعادل روانی و فعلیت‌یافتگی ظرفیت‌های انسانی ختم می‌گردد. چهارم، عدالت‌محوری با تقویت همزمان مشروعیت الهی و مردمی و نیز با فراهم آوردن استقلال ساختاری، عامل «علو منزلت حاکم و عزت یاران او» می‌شود. پنجم، عدالت با گشودن مسیر تعالی اخلاقی، تقویت سرمایه اخلاقی و جلب رضایت الهی، حاکم را به «فضیلت و برتری» وجودی می‌رساند و جایگاه او را از مدیریت سیاسی به مرتبه‌ای از برتری انسانی ارتقاء می‌دهد. در مجموع، این دسته از نتایج عدالت‌محوری نشان می‌دهد که عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، پیش از آنکه سازوکاری مدیریتی باشد، فرایندی تربیتی و وجودی است که شخصیت حاکم را در سه سطح روان‌شناختی، اخلاقی و معنوی دگرگون می‌کند. عدالت، هم سرچشمه آرامش و انسجام درونی است، هم مبدأ آراستگی و فضیلت، و هم بستری برای تعالی وجودی و منزلت اجتماعی؛ از این رو می‌توان گفت، که عدالت، «زیربنای رشد شخصیتی و کمال اخلاقی حاکم» در اندیشه اسلامی است.

۴-۲. بازتاب‌های سیاسی و اجتماعی

عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، افزون بر آثار فردی و اخلاقی، پیامدهای عمیق و راهبردی در عرصه سیاسی و اجتماعی برجای می‌گذارد؛ پیامدهایی که به شکلی مستقیم با اقتدار، مشروعیت، ثبات، امنیت و کارآمدی حاکم پیوند دارند. الگوی اسلامی عدالت‌محوری، برخلاف تجربه تاریخی تعارض میان اقتدار سیاسی و کمال اخلاقی، بر امکان هم‌افزایی این دو ساحت تأکید دارد و عدالت را نه مانع قدرت، بلکه شرط پایداری و مشروعیت آن می‌داند. تحلیل متون روایی نشان می‌دهد که عدالت، سازوکاری

طبیعی برای شکل دهی به حکمرانی مقتدر، مستقل و مورد اعتماد است و افزون بر اصلاح روابط اجتماعی، ساختار قدرت و شبکه نفوذ پیرامون حاکم را نیز سامان می‌دهد. برخی از مهم‌ترین پیامدهای سیاسی و اجتماعی عدالت‌محوری عبارتند از:

۴-۲-۱. بی‌نیازی از یاران و اعوان

یکی از مهم‌ترین پیامدهای سیاسی عدالت‌محوری، شکل‌گیری «استقلال عمل» و بی‌نیازی حاکم از شبکه‌های قدرت است. به باور امام علی(ع)، عدالت‌محوری توانایی اداره مستقل حکومت را برای حاکم فراهم می‌آورد و او را از تکیه بر حلقه‌های نفوذ، گروه‌های فشار و قدرت‌های پنهان بی‌نیاز می‌کند: «مَنْ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ اسْتَعْنَى عَنْ أَعْوَانِهِ» (لیثی واسطی، بی‌تا، ص ۴۴۱). سخن امام(ع) نشان می‌دهد که عدالت‌محوری از سه مسیر هم‌افزا، استقلال حاکم را تضمین می‌کند: در سطح مشروعیتی، حمایت گسترده مردمی و در نتیجه مشروعیت سیاسی برای حاکم ایجاد می‌کند و حاکم را از شبکه‌های قدرت و صاحبان زر و زور بی‌نیاز می‌سازد. در سطح اجتماعی به افزایش مقبولیت اجتماعی می‌انجامد و هرچه اعتماد مردم بیشتر شود، بی‌نیازی حاکم از بازیگران پشت صحنه و صاحبان قدرت فزونی می‌گیرد. در سطح نهادی، عدالت‌محوری نظام اداری را کارآمد و منظم نموده و توزیع عادلانه فرصت‌ها، مسئولیت‌ها و منابع را امکان‌پذیر ساخته و در نتیجه حاکم به جای تکیه بر افراد بانفوذ و صاحبان قدرت، به کارآمدی ساختار اداری و اجرایی تکیه می‌کند. در این سه سطح، عدالت‌محوری، استقلال سیاسی و نهادی حاکم را تضمین می‌نماید.

۴-۲-۲. تضعیف دشمنان و مخالفان

یکی دیگر از پیامدهای سیاسی عدالت‌محوری، «تضعیف دشمنان و مخالفان» حاکم عادل است. امام علی(ع) بی‌عدالتی حاکم را عامل تقویت مخالفان می‌داند: «مَنْ ظَلَمَ رَعِيَّتَهُ نَصَرَ أَضْدَادَهُ» (لیثی واسطی، بی‌تا، ص ۴۲۹). به قرینه تقابل، امام علی(ع)، عدالت‌محوری حاکم را عامل تضعیف دشمنان معرفی می‌کند؛ چه اینکه، عدالت بسترهای نفوذ و قدرت دشمنان را برمی‌دارد. به استناد روایت امام(ع)، عدالت‌محوری در سه سطح به تضعیف دشمنان می‌انجامد. در سطح داخلی، شکاف‌های اجتماعی، قومی، طبقاتی و اقتصادی را کاهش می‌دهد و انسجام اجتماعی را تقویت نموده و زمینه نفوذ دشمن را می‌بندد. در سطح شناختی - تبلیغاتی، توان تبلیغاتی دشمن را تضعیف کرده و امکان مانور رسانه‌های دشمن نسبت به فساد و نارضایتی داخلی را از دشمنان سلب می‌کند. در سطح بین‌المللی نیز مشروعیت بیرونی و وجهه بین‌المللی حاکم را تقویت نموده و قدرت مانور دشمنان را محدود می‌سازد.

۴-۲-۳. مصونیت از لغزش‌ها و خطاهای راهبردی

از مهم‌ترین پیامدهای سیاسی و مدیریتی عدالت‌محوری، ایجاد نوعی «ایمنی راهبردی» برای حاکم در

فرایند تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری است. امام علی (ع) با بیانی موجز این کارکرد پیشگیرانه عدالت را چنین تبیین می‌فرماید: «مَنْ عَدَلَ فِي الرَّعِيَّةِ أَمِنَ الْعَثْرَاتِ» (تمیمی آمدی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۶۲). در این گزاره، عدالت نه تنها واکنشی پسینی به خطاها، بلکه سازوکاری پیشینی برای جلوگیری از لغزش‌های حکمرانی معرفی می‌گردد. تحلیل محتوای این روایت نشان می‌دهد که عدالت‌محوری از سه مسیر مکمل، حاکم را از خطاهای راهبردی مصون می‌سازد. در سطح شناختی، عدالت با پالایش ذهن و ضمیر حاکم از اغراض شخصی، تمایلات قدرت‌طلبانه و تعصبات طبقاتی، افق تصمیم‌گیری او را عقلانی، متوازن و معطوف به مصالح عمومی می‌کند؛ امری که احتمال خطاهای محاسباتی و تصمیم‌های شتاب‌زده را به صورت چشمگیری کاهش می‌دهد. در سطح اطلاعاتی - اجتماعی، التزام به عدالت موجب تقویت اعتماد عمومی می‌شود و این اعتماد، جریان بازخوردهای صریح، صادقانه و اصلاح‌گرا را از جامعه به سوی حاکم تسهیل می‌کند؛ به گونه‌ای که حاکم پیش از تثبیت یک خطای راهبردی، از پیامدهای منفی و انحرافات احتمالی آگاه می‌گردد. در سطح نظارتی نیز عدالت‌محوری با ایجاد شفافیت، پاسخگویی و نظارت اجتماعی فعال، فضای حکمرانی را از پنهان‌کاری و تصمیم‌های غیرقابل ارزیابی دور ساخته و احتمال لغزش‌های ساختاری را به حداقل می‌رساند. در همین چارچوب، توجه به یک نکته فقهی - سیاسی ضروری است و آن نسبت «مصلحت عمومی» با «عدالت جزئی» در مقام حکمرانی است. در فقه سیاسی اسلامی، ترجیح مصلحت نظام در شرایط ضرورت، نه نفی عدالت، بلکه صورت متعالی‌تری از عدالت کلان تلقی می‌شود؛ عدالتی که با لحاظ مقاصد شریعت، دفع مفسده بزرگ‌تر و صیانت از مصالح عمومی، از گرفتار شدن حاکم در جمود اجرایی یا خطاهای راهبردی جلوگیری می‌کند. از این منظر، تشخیص مصلحت عمومی توسط حاکم عادل، خود بخشی از سازوکار مصونیت از لغزش است و نشان می‌دهد که عدالت‌محوری، با عقلانیت فقهی و حکمت سیاسی پیوندی درونی دارد.

۴-۲-۴. اقتدار مدیریتی و نفوذ فرامین

یکی دیگر از پیامدهای مهم عدالت‌محوری در حکمرانی، اقتدار مدیریتی و نفوذ فرامین حاکم است. امام علی (ع) استقرار، تثبیت و استحکام جایگاه حاکم را از نتایج عدالت‌محوری می‌خواند: «مَنْ عَدَلَ تَمَكَّنَ» (لبی‌السطی، بی‌تا، ص ۴۲۸)، و در سخنی دیگر اجرای موثر فرامین و مقبولیت سیاسی و اجتماعی دستورات حاکم را پیامد عدالت‌محوری حاکم معرفی می‌کند: «مَنْ عَدَلَ نَفَذَ حُكْمُهُ» (همان، ص ۴۲۴). به باور امام علی (ع)، عدالت‌محوری از سه مسیر مکمل به اقتدار مدیریتی و نفوذ فرامین حاکم می‌انجامد. در بُعد مشروعیتی، مشروعیت اخلاقی و اجتماعی فرمان‌ها را افزایش می‌دهد. در نتیجه فرمان حاکم نافذ می‌شود و کارآمدی حکومت افزایش می‌یابد. در بُعد سازمانی، عدالت‌محوری به سلامت سازمانی، شفافیت و انگیزش مثبت کارگزاران انجامیده و فرمان‌های حاکم بدون تأخیر اجرا

می‌شود. در بُعد اخلاقی نیز فرامین برآمده از عدالت‌محوری، پشتوانه اخلاقی داشته و به حذف مخالفت‌ها و مقاومت‌های مردم و کارگزاران ختم خواهد شد.

۴-۲-۵. استقلال سیاسی و مدیریتی

یکی دیگر از پیامدهای کلیدی عدالت‌محوری، «استقلال سیاسی و مدیریتی» حاکم عادل است. به باور امام علی(ع)، عدالت‌محوری حاکم را از وابستگی به شبکه‌های غیررسمی قدرت، حلقه‌های نفوذ و واسطه‌ها بی‌نیاز می‌کند: «مَنْ عَدَلَ فِي سُلْطَانِهِ اسْتَعْنَى عَنْ أَعْوَانِهِ» (لیثی و واسطی، بی‌تا، ص ۴۴۱). در سخن امام(ع) عدالت‌محوری در سه عرصه به استقلال سیاسی و مدیریتی حاکم کمک می‌نماید. در عرصه سیاسی موجب تقویت اعتماد عمومی و مقبولیت سیاسی و در نتیجه بی‌نیاز از شبکه‌های قدرت و نفوذ می‌گردد. در عرصه تصمیم‌گیری، عدالت‌محوری باعث می‌شود تصمیمات براساس مصلحت عمومی گرفته شود، و حاکم به استقلال سیاسی و مدیریتی برسد و وابستگی به شبکه‌های قدرت و افراد بانفوذ را قطع کند. در بُعد مدیریتی نیز عدالت‌محوری، انتصابات، دسترسی‌ها، امتیازات و... را براساس معیارهای قانونی و عادلانه قرار می‌دهد و به حاکم استقلال سیاسی و مدیریتی می‌بخشد.

۴-۲-۶. جمع‌بندی بازتاب‌های سیاسی و اجتماعی

بازتاب‌های سیاسی و اجتماعی عدالت‌محوری نشان می‌دهد که عدالت در حکمرانی اسلامی تنها یک فضیلت اخلاقی یا توصیه اخلاقی نیست، بلکه سازوکاری کلیدی جهت ساخت، هدایت و تثبیت قدرت سیاسی است. تحلیل روایات امام علی(ع) نشان می‌دهد که عدالت، ساختار حکومت را در سه سطح مشروعیتی، اجتماعی و نهادی بازآرایی می‌کند و نوعی قدرت پایدار، غیررانتی و مردمی برای حاکم به وجود می‌آورد. در سطح سیاسی، عدالت‌محوری با افزایش مشروعیت و اعتماد عمومی، حاکم را از وابستگی به حلقه‌های قدرت، گروه‌های فشار و شبکه‌های پنهان نفوذ بی‌نیاز کرده و در نتیجه نوعی استقلال مدیریتی و تصمیم‌گیری را برای حاکم امکان‌پذیر می‌سازد. این استقلال، نه ناشی از اقتدار قهری، بلکه برآمده از پشتوانه اجتماعی، شفافیت نهادی و اعتماد مردمی است. در سطح اجتماعی، عدالت با کاهش شکاف‌های طبقاتی، قومی و اقتصادی و تقویت همبستگی عمومی، زمینه نفوذ نیروهای معارض را تضعیف کرده و «شبکه دشمنی» پیرامون حکومت را به انفعال می‌کشاند. به همین دلیل، در حکمرانی عادلانه، مخالفان قدرت مانور کمتری دارند و توان بسیج اجتماعی یا جنگ روانی آنان به شدت کاهش می‌یابد. در سطح نهادی و مدیریتی، عدالت موجب کارآمدی ساختاری، سلامت اداری و تقویت پاسخگویی می‌شود و با اصلاح کانال‌های ارتباطی و اطلاعاتی، احتمال خطاهای راهبردی را کاهش می‌دهد. حاکم عادل، به دلیل دسترسی سالم به واقعیت‌های جامعه و فقدان واسطه‌های غیررسمی، در معرض خطا، تحریف اطلاعات و تصمیم‌گیری‌های انحرافی قرار نمی‌گیرد. مجموع این سطوح نشان

می‌دهد که عدالت‌محوری، سازوکاری چندلایه برای ایجاد اقتدار مدیریتی پایدار است. عدالت‌محوری، فرمان‌های حاکم را نافذ می‌سازد، اطاعت اجتماعی را افزایش داده و مقاومت‌های پنهان و آشکار را کاهش می‌دهد. در نتیجه، حاکم عادل از «اقتدار فرماندهی» برخوردار می‌شود؛ اقتداری که ریشه در مشروعیت، شفافیت و حمایت مردمی دارد و نه در زور یا شبکه‌های قدرت پنهان. به طور کلی، عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی، دستگاه سیاسی را از حالت وابسته، شکننده و آسیب‌پذیر خارج کرده و به سوی حکمرانی مقتدر، مستقل، مورد اعتماد و دارای ثبات راهبردی سوق می‌دهد. بر این اساس، عدالت‌محوری نه صرفاً یک دستور اخلاقی، بلکه بنیان تولید قدرت سالم و پایدار در نظام اسلامی است.

۴-۳. نتایج معنوی و اخروی عدالت‌محوری

عدالت‌محوری افزون‌بر پیامدهای شخصی، سیاسی و اجتماعی، آثار ژرفی در ساحت معنوی و اخروی دارد. متون اسلامی این پیامدها را نشانه‌ای از پیوند میان حکمرانی عادلانه و سنت‌های الهی دانسته‌اند؛ تا آنجا که عدالت حاکم، مجرای نزول رحمت، کرامت الهی و رستگاری معرفی شده است. این آثار، بُعد قدسی و الهی حکمرانی را آشکار می‌سازند و حاکم عادل را در مدار قرب و ولایت الهی قرار می‌دهند.

۴-۳-۱. استجابات دعای حاکم

یکی دیگر از پیامدهای معنوی عدالت‌محوری، استجابات دعای حاکم است. روایات اسلامی به صراحت «امام عادل» را در شمار کسانی دانسته‌اند که دعای آنان نزد خداوند رد نمی‌شود. برای نمونه پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «يَا عَلِيُّ: أَرْبَعَةٌ لَا تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ: إِمَامٌ عَادِلٌ...» (صدوق، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۳۵۵). امام علی (ع) نیز به همین مضمون می‌فرماید: «أَرْبَعَةٌ لَا تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ: الإِمَامُ الْعَادِلُ...» (صدوق، بی‌تا، ص ۷۶، زید بن علی، بی‌تا، ص ۱۵۷؛ حرّعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۰۸؛ ج ۱، ص ۳۰۴). در سخن امام صادق (ع) نیز همین مضمون تکرار شده است: «خمسُ دعواتٍ لا يُجَبَّنُ عَنْ الرَّبِّ تَعَالَى: دَعْوَةُ الإِمَامِ الْمُقْسَطِ...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۰۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۵۳۱). تعبیر مکرر «الإمام العادل» و «الإمام المقسط» در صدر مصادیق نشان می‌دهد که عدالت، شرط بنیادین برای استجاب دعا بوده و جایگاه معنوی حاکم را به مرتبه‌ای می‌رساند که دعاها را او به درگاه الهی پذیرفته می‌شود. براساس روایات یادشده، عدالت‌محوری از سه مسیر مکمل به استجابات دعای حاکم می‌انجامد. در یک مسیر عدالت‌محوری، ظلم، خودخواهی، کبر، تجاوز و... را از میان برمی‌دارد و با برچیده شدن موانع استجابات دعا، حاکم مستجاب‌الدعوه خواهد شد. در مسیر دوم، عدالت‌محوری میان خواست حاکم و مصالح عمومی و اراده الهی هماهنگی ایجاد نموده و این هماهنگی دعای حاکم را در راستای اراده خداوند قرار می‌دهد و در نتیجه هنگامی که دعا در مسیر حق، عدل و مصالح خلق قرار گرفت، حاکم عدالت‌محور براساس سنت‌های الهی مستجاب‌الدعوه خواهد

شد. در مسیر سوم، عدالت محوری جایگاه وجودی حاکم را ارتقاء داده و او را در شمار مقسطن قرار می‌دهد و در نتیجه دعای حاکم مانند دعای ولی خدا شنیده و پذیرفته می‌شود.

۴-۳-۲. پاداش اخروی حاکم

دومین پیامد معنوی عدالت محوری، برخورداری حاکم از پاداش اخروی است. پیامبر (ص) حاکم جان را دارای شدیدترین عذاب‌ها معرفی می‌کند: «أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ... سُلْطَانٌ جَائِرٌ» (صدوق، ۱۴۰۳ق/الف، ج ۱، ص ۳۳۸) و در نتیجه به قرینه تقابل، حاکم عادل از برترین مراتب ثواب و پاداش اخروی برخوردار خواهد بود. چه اینکه، عدالت محوری از یک سو به تزکیه نفس و پالایش وجودی حاکم و پاداش اخروی ختم می‌شود؛ از سوی دیگر، عدالت محوری حاکم، اراده او را در مسیر اراده الهی قرار می‌دهد و همین هماهنگی خاستگاه رضوان الهی خواهد شد. همچنین عدالت محوری، حاکم را از آفات قدرت و لغزش‌ها مصون می‌دارد و این مصونیت پاداش اخروی دارد.

۴-۳-۳. تمجید و تکریم الهی

سومین پیامد معنوی عدالت محوری، برخورداری حاکم عادل از مقام «تجلیل و تکریم الهی» است. در آیات قرآن، عدالت محوران محبوب خداوند و مورد تمجید و تکریم قرار می‌گیرند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (الممتحنة، ۸)، «هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ...» (نحل، ۷۶). عدالت محوری جامعه را در مسیر حق، نظم، عدالت و هدایت قرار داده و ایفای چنین نقشی برای حاکم، جایگاه معنوی حاکم را ارتقاء می‌دهد و به محبوبیت و تکریم الهی ختم می‌شود. عدالت حاکم تأثیری چندلایه بر امنیت، آرامش، حقوق عمومی، انسجام اجتماعی و رشد معنوی مردم دارد و هر فضیلتی که چنین دامنه گسترده‌ای دارد، پاداش و تکریم خداوند نسبت به آن بیشتر است. نتیجه آنکه، عدالت محوری، حاکم را در مقام مقسطن قرار داده و این محبوبیت، بالاترین شکل تکریم خداوند است؛ تکریمی که هم در دنیا در قالب توفیقات و هدایت الهی ظهور می‌یابد و هم در آخرت به صورت رفعت مقام و قرب الهی نمایان می‌شود.

۴-۳-۴. گسترش رحمت الهی

چهارمین پیامد معنوی عدالت محوری، گسترش و فراگیری رحمت الهی بر حاکم عادل است. امام علی (ع) نتیجه عدالت محوری را گسترش رحمت الهی می‌داند: «مَنْ عَدَلَ فِي الْبِلَادِ نَشَرَ اللَّهُ عَلَيْهِ الرَّحْمَةَ» (لیثی واسطی، ۱۳۸۰، ص ۲۳۴). تعبیر «فی البلاد» در سخن امام (ع) از رابطه مستقیم دامنه عدالت محوری با گستره نزول رحمت خداوند حکایت دارد؛ هرچه گستره عدالت محوری بیشتر باشد، رحمت خداوند بیشتر شده و به این جهت در آیه «لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵)، اجرای عدالت غایت ارسال رسل و نزول کتاب و در آیات «وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (انعام، ۱۵۵)، و «اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ... لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (یس، ۴۵)، تقوا مجرای رحمت الهی معرفی می‌شود.

۴-۳-۵. جمع‌بندی نتایج معنوی و اخروی عدالت‌محوری

نتایج معنوی و اخروی عدالت‌محوری نشان می‌دهد که عدالت در حکمرانی اسلامی، صرفاً یک فضیلت اخلاقی یا اجتماعی مستقل نیست، بلکه در قالب یک فرایند علّی و پیوسته، حاکم را در مسیر اتصال به سنت‌های الهی و مدار قرب ربوبی قرار می‌دهد. تحلیل آیات و روایات بیانگر آن است که عدالت‌محوری، همزمان سه ساحت فردی، اجتماعی و الهی حکمرانی را درگیر می‌سازد و از میان این پیوند، حکمرانی عادلانه را از سطح مدیریت سیاسی صرف، به کنشی قدسی و معنامند ارتقاء می‌دهد. در این الگوی علّی، عدالت‌محوری حاکم نقطه آغاز فرایند به‌شمار می‌رود؛ کنشی که با زدودن آلودگی‌های اخلاقی همچون ظلم، خودخواهی و تجاوز به حقوق عمومی، به تزکیه نفس و تعادل درونی می‌انجامد. این تحول درونی، به‌عنوان سازوکار میانی، زمینه هم‌سویی اراده حاکم با اراده الهی را فراهم می‌سازد و در نتیجه، استجابت دعا و برخورداری از حمایت الهی تحقق می‌یابد. از این منظر، استجابت دعا صرفاً یک پیامد فردی و معنوی نیست، بلکه نشانه‌ای از قرار گرفتن کنش سیاسی حاکم در مدار سنت‌های الهی است. استمرار این پیوند الهی، در گام بعد، به مصوِّت حاکم از لغزش‌های قدرت، آرامش در تصمیم‌گیری و ثبات روانی در مواجهه با بحران‌ها منجر می‌شود؛ اموری که به شکل مستقیم در افزایش اقتدار مدیریتی و کارآمدی سیاسی نقش دارند. بدین ترتیب، بُعد معنوی عدالت‌محوری، از طریق تقویت عقلانیت عملی، نفوذ کلام و اعتماد اجتماعی، به تقویت بُعد سیاسی و مدیریتی حکمرانی می‌انجامد و نشان می‌دهد که این ابعاد در واقعیت، در یک رابطه تعاملی و تقویتی متقابل قرار دارند. در گام بعدی این زنجیره علّی، عدالت‌محوری جایگاه معنوی حاکم را ارتقاء داده و او را در جرگه «المقسطین» — محبوبان خداوند — قرار می‌دهد. این تکریم و تجلیل الهی، پیامدی منفصل از کارکردهای اجتماعی عدالت نیست، بلکه حاصل نقش گسترده عدالت در حفظ حقوق عمومی، سامان‌دهی جامعه، ایجاد امنیت و هدایت جمعی است؛ نقشی که هم جامعه را به تعادل می‌رساند و هم حاکم را به تعالی معنوی نزدیک می‌کند. در نهایت، عدالت‌محوری به عنوان حلقه نهایی این فرایند، مجرای نزول رحمت فراگیر الهی می‌شود؛ رحمتی که با گستره و عمق عدالت در سطح «البلاد» نسبت مستقیم دارد. در منطق قرآنی، قسط و تقوا دو رکن اساسی برای دریافت رحمت الهی شناخته شده و تحقق آنها در ساحت حکمرانی، نشان‌دهنده ماهیت قدسی عدالت‌محوری است.

برآیند این الگوی علّی آن است که عدالت در حکمرانی اسلامی، به صورت همزمان، ثبات سیاسی، کارآمدی اجتماعی و تعالی معنوی حاکم را تأمین می‌کند. از این‌رو، نتایج معنوی و اخروی عدالت‌محوری را باید در پیوندی درهم تنیده با ابعاد سیاسی و اجتماعی آن فهم کرد؛ پیوندی که حاکم را در مسیر بندگی، مسئولیت‌پذیری و ولایت الهی استوار می‌سازد و حکمرانی را به ساحتی فراتر از قدرت و مدیریت صرف ارتقاء می‌دهد.

۵. نتیجه گیری

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و اتکاء به متون معتبر اسلامی، کوشید از سطح توصیف فضیلت عدالت فراتر رفته و سازوکار درونی «بازتاب‌های حاکمیتی عدالت‌محوری» را در حکمرانی اسلامی آشکار سازد. برآیند کلی یافته‌ها نشان می‌دهد که عدالت در این سنت، نه یک متغیر منفرد، بلکه مکانیزمی مولد و پیشران است که از طریق آن، ساحت‌های شخصیتی، سیاسی و معنوی حاکم به شکلی پویا و درهم تنیده بازتولید می‌شوند. مهم‌ترین مکانیزم کشف شده در این پژوهش را می‌توان هم‌ترازی درونی حاکم با نظم اخلاقی و الهی دانست. عدالت محوری، با مهار تمایلات خودمحورانه قدرت و الزام حاکم به رعایت حقوق عمومی، نوعی تعادل درونی و شفافیت اخلاقی ایجاد می‌کند که پیامد مستقیم آن، افزایش ثبات روانی، عقلانیت تصمیم‌گیری و مصونیت از لغزش‌های قدرت است. این تحول درونی، نقطه اتصال بُعد شخصی و بُعد سیاسی حکمرانی به‌شمار می‌آید و نشان می‌دهد که کارآمدی سیاسی در الگوی اسلامی، بر بنیان اخلاقی و وجودی حاکم استوار است، نه صرفاً بر ابزارهای نهادی یا فنی. از منظر تحلیلی، یافته‌ها حاکی از آن است که بُعد معنوی عدالت‌محوری نقش تقویت‌کننده بُعد سیاسی را ایفا می‌کند. قرار گرفتن حاکم در مدار عدالت، او را در معرض حمایت معنوی، استجابات دعا و اطمینان به همراهی سنت‌های الهی قرار می‌دهد؛ امری که به صورت غیرمستقیم اما مؤثر، اعتمادبه‌نفس، آرامش در بحران‌ها، نفوذ کلام و اقتدار تصمیم‌گیری را افزایش می‌دهد. بر این اساس، معنویت در این الگو نه امری فردی و منفک، بلکه منبعی برای تولید اقتدار نرم و پایداری حکمرانی است. تعامل سه‌گانه ساحت‌های شخصیتی، سیاسی - اجتماعی و معنوی - اخروی نشان می‌دهد که عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی واجد ساختاری چرخه‌ای و تقویتی است: عدالت، حاکم را از درون اصلاح می‌کند؛ اصلاح درونی، به تصمیم‌گیری عادلانه و کارآمد می‌انجامد؛ و این کارآمدی، به نوبه خود، زمینه تداوم عدالت و جلب عنایت الهی را فراهم می‌سازد. این چرخه، تبیین می‌کند که چرا در سنت اسلامی، زوال عدالت بیشتر به فروپاشی مشروعیت، ناکارآمدی سیاسی و انحطاط معنوی حاکمان منجر شده است. از حیث نظری، این پژوهش با ارائه الگوی سه بُعدی و تبیین مکانیزم پیشران عدالت‌محوری، گامی در جهت نظام‌سازی ادبیات حکمرانی اسلامی برداشته و نشان داده است که عدالت، عنصر بنیادین پیونددهنده اخلاق، سیاست و معنویت است. از حیث روشی، نتایج نشان می‌دهد که تحلیل مضمون، ظرفیت بالایی برای کشف الگوهای نهفته و روابط علی در متون دینی دارد. از حیث کاربردی نیز الگوی ارائه شده می‌تواند مبنایی برای طراحی شاخص‌های ارزیابی حاکمان، توسعه معیارهای بومی حکمرانی و بازانديشی در نسبت اخلاق و قدرت در نظام‌های الهام گرفته از سنت اسلامی باشد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

اخوان کاظمی، بهرام (بی‌تا). بررسی تطبیقی مفهوم عدالت در اندیشه امام علی (ع) و افلاطون. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ارسطو (۱۳۷۸). اخلاق نیکوماخوس. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: طرح نو.

افلاطون (۱۳۷۶). جمهوری. (چاپ دوم). ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی. تهران: خوارزمی.

بروجردی، سید حسین (۱۴۰۹). جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه. (ج ۱، ۱۴). قم، المطبعة العلمیه.

بهرامی، محمد (۱۴۰۳). تبیین پیامدهای حکومتی عدالت‌محوری در حکمرانی اسلامی. مطالعات حکمرانی اسلامی، شماره ۲.

تمیمی آمدی (بی‌تا). غرر الحکم و درر الکلم. (ج ۵). قم: دارالکتاب الإسلامی.

حرّ عاملی (۱۴۱۴). وسائل الشیعه. (ج ۱، ۷). قم: آل‌البيت (ع).

زید بن علی (بی‌تا). مسند زید بن علی. بیروت: منشورات دار مکتبه الحیاه.

صدوق (بی‌تا). مصادقه الاخوان. کاظمین: مکتبه الامام صاحب الزمان (عج).

صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۳/ق الف). من لایحضره الفقیه. (ج ۴، ۱). قم: جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۳/ق ب). ثواب الأعمال. قم: دارالشریف الرضی.

صناعی‌نیا، امید (۱۳۹۸). عدالت در اسلام و غرب با تأکید بر اندیشه‌های علامه طباطبائی و جان راولز. تهران: سنجش و دانش.

فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۴۰۶/ق). الوافی. (ج ۹). تحقیق ضیاءالدین حسینی. اصفهان: مکتب الامام امیرالمومنین علی (ع).

قطب، سید (۱۳۸۵). عدالت اجتماعی در اسلام. ترجمه محمدعلی گرامی. تهران: انتشارات اسلامی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷/ق). الکافی. (ج ۲). تحقیق غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامیه.

لیثی واسطی، علی (بی‌تا). عیون الحکم و المواعظ. تحقیق بیرجندی. دار الحديث.

ماکیاولی، نیکولو (۱۳۷۸). شهریار. ترجمه داریوش آشوری. تهران: آگاه.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). عدل الهی. تهران: صدرا.

نوری طبرسی (۱۴۱۲/ق). مستدرک الوسائل. (ج ۱۱). قم: مؤسسه آل‌البيت (ع).

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.